

Andlalo wa mitirho na matirhiselo ma swivuriso swa Xitsonga: Xitsundzuxo eka Vatsonga

Ndzalama Maluleke

University of Limpopo, South Africa
E-mail: ndzalama.maluleke@ul.ac.za

Tintswalo Mapengo

University of Limpopo, South Africa
E-mail: tintswalo.mapengo@ul.ac.za

Osborn Risimati Chauke

University of Limpopo, South Africa
E-mail: osborn.chauke@ul.ac.za

NKOMISO

Vatsonga i rixaka ra vanhu lero hlawuleka swinene, hi vona vavulavurixidzi va ririmi ra Xitsonga. Rixaka leri a ri tiveka ngopfu hi xilogene xa rona xa mitirho ya vulavula hi nkarhi wa khale ka mfumo wa Gazankulu. Ku fana na vanhu va tindzimi tin'wana, Vatsonga va na ndhavuko wa vona lowu vuyetelaka na ku kondletela vutomi bya vona xikan'we na ku byi hlengeleta. Eka ndhavuko wa Vatsonga ku na swivuriso leswi nga na mitirho yo hambanahambana leyi lawulaka mahanyelo na maendlelo ma vona eku hanyeni. Swivuriso swi tshuriwile hi ku tirhisa vutlhari swinene hikokwalaho ka swiyimo

leswi vanhu va hlanganaka na swona. Ndzavisiso lowu wu humelerisiwile hi ku tirhisa endlelo ra khwalithethivhi na mpfuneto wa thiyori ya “context”. Eka mikarhi ya sweswi vanhu a va ha swi tekeli enhlokweni swivuriso na mitirho ya swona hikokwalaho ka ku cinca ka vutomi bya siku na siku na nkucetelo wa tindzimi tin'wana. Vatsonga va rivala nkoka wa swivuriso swa vona siku na siku hikuva va nga tivi mitirho ya swona. Xitsariwa lexi xa mitirho na matirhiselo ma swivuriso swa Xitsonga i xitsundzuxo eka Vatsonga.

Marito ma nkoka: nhlamuselo; ntirho; xigafaniso; xitsonga; xivuriso.

CITATION

Maluleke, N., Mapengo, T., & Chauke, O. R. (2024). Andlalo wa mitirho na matirhiselo ma swivuriso swa Xitsonga: Xitsundzuxo eka Vatsonga. *Journal for Language Teaching*, 58(1), Article 6251. <https://doi.org/10.56285/jltVol58iss1a6251>

An analysis of roles and usage of Xitsonga proverbs: Advice to Vatsonga

ABSTRACT

The Vatsonga people, proud custodians of the Xitsonga language, possess a distinctive cultural identity shaped by their rich heritage. Xitsonga is more than just a language; it embodies the history, beliefs, and values that define the Vatsonga community. Proverbs and principles, passed down through generations, have long served as a moral compass, guiding the behaviour, attitudes, and daily lives of Vatsonga speakers. However, in today's fast-paced and increasingly globalized world, the influence of external factors and the dominance of other languages threaten to erode the significance of these proverbs in the eyes of the younger generation. This study is qualitative in nature and it is underpinned by the theory of meanings. As a result, it is crucial to rediscover and reemphasize the vital role these proverbs play as guiding principles, ensuring the preservation of Vatsonga culture and its continued relevance in modern times.

Keywords: meaning, figure of speech, role, proverb, Xitsonga

1. Manghenelo

Xitsonga lexo chava ku tsongola swa van'wana, i ririmi ra Vatsonga leri nga fuwa swinene hi swilovolovo swa mfuwo wa rixaka. Ndzavisiso lowu wu ta hlahluva ntsena swivuriso. Swivuriso hi loko swi ri eka vunyingi, loko hi yisa rito leri eka vun'we i xivuriso. Xivuriso i xivulwa lexi nga koma ku ringanela; lexi xi hlawutelaka ntiyiso wa vatshuri va xona, vutlhari na vutivi lebyi tekeleriwaka hi rixaka ku ya emahlweni (Mieder, 2004; Shabangu, 1996; Hoshan, 2021). Xivuriso xi tirha no hlamuseriwa hi tindlela to tala; tindlela leti hinkwato i tinhlalala leti kombaka lomu vulombe bya vutlhari bya Vatsonga byi nga hakuleriwaka kona (Junod, 2017). Xivuriso i xivulwa xa mfuwo xo koma lexi tirhisiwaka hi ku angarhela ku paluxa vutlhari bya mutlhokovetseri leswaku hakunene u tiva ririmi rakwe hi xiheri (Malungana & Babane, 2006). Leswi swi hi paluxela leswaku vatsari na vavulavuri va Xitsonga va tirhisa vutlhari swinene loko va tirhisa swivuriso. Kungari eku tsaleni ntsena, na loko va bula masiku hinkwawo. Vavulavuri va tiyisisa mhaka kumbe bulo ra vona hi ku tirhisa swivuriso ni swivulavulelo swa risima swa Xitsonga (Nkatini, 2004). Hi fanele hi tiva ku hambanisa swivuriso ni swivulavulelo (Rikhotso, 1993). Swivuriso swi hambanile na

swivulavulelo hikuva swivulavulelo swi tirhisa ngopfu xirhangi xa nsinya wa riendli *ku kumbe maendli ma rixaka rin'wana*. Xikombiso:

Xivulavulelo: Ku hlangana na mhelembe

Nhlamuselo: Ku hlangana na khombo.

Xivuriso: Loko u ehleketa mhelembe, khandziya nsinya.

Nhlamuselo: Hatlisa ku endla leswi u faneleke ku swi endla ka ha ri sweswi, u nga se hlangana na khombo leri nga ta ku kavanyeta.

Eka swikombiso leswi nga laha henhla, xivuriso na xivulavulelo swi paluxa vutlhari bya vavulavuri leswaku hakunene va tiva ririmi ra vona hi xiheri. Xivuriso xa *loko u ehleketa mhelembe, khandziya nsinya* xi tirhisiwa ku tsundzuxa vanhu erixakeni ra Vatsonga leswaku va fanele ku endla leswi va nga swi ehleketa ku nga se nghenelela leswi nga ta kanganyisa makungu ya vona.

Ntirho lowukulu wa xivuriso i ku vula mhaka hi xitalo ku tlula ririmi ra masiku hinkwawo (Malungana & Babane, 2006). Swivuriso swi kumeka eku vulavuleni ka tintlhari ta tinxaka hinkwato laha misaveni, ta khale ni ta sweswi. Swivuriso swi khumbana ngopfu ni maanakanyelo kumbe matitwelo ya vinyi va ririmi. Monyai (2003:66) u hlamusela leswi landzelaka:

The role of proverbs is essentially to propagate those values and principles that are educationally important in governing human behaviour for the benefit of society.

Eka ntshaho lowu nga laha henhla Monyai (ibid) u tiyisisa leswaku ntirho wa nkoka wa swivuriso i ku tiyisisa mikhuva na maendlelo leswi dyondzisaka mahanyelo lama vuyerisaka rixaka. Swivuriso swi tirha hi ndlela yo gega na hi swifaniso hikuva leswi swi vuriwaka a swi vumbiwi hi marito lama ya nga tirhisiwa eka xivuriso xexo. Swo lava u va muvulavuri wa ririmi ra Xitsonga ku va u ta kota ku va u twisisa leswi ku nga kongomisiwa eka swona. U fanele u tiva leswi xivuriso xi vulaka swona hi ku va u tshame u hlangana na nhlamuselo ya xona kun'wana kwala vuton'wini (Maluleke, 2018; Shabangu, 1996).

Mlambo (2020) u hlamusela swivuriso tanihi xigaririmi lexi nga na tinhlamuselo to enta hi mayelana na vutomi bya vanhu naswona ntirhokulu wa swona i ku letela, ku laya, ku khutaza, ku ahlula timhaka no aka rixaka hi ku angarhela. Ku va vanhu va nga ha tirhisi swivuriso swi endla leswaku va lahlekeriwa hi ndhavuko wa vona. Ririmi a ri koti ku hluvuka hi ku va vanhu va nga ha tivi mitirho na matirhiselo lama nga fanela ma swivuriso. Eka mikarhi ya khale swivuriso hi swona a swi letela vutomi bya vanhu hi

ndlela leyi nga lulama, swivuriso swi nga ha letela vanhu na le ka mikarhi ya sweswi. Vatsonga van'wana, ngopfungopfu vantshwa, va tsan'wa mitirho leyo hlawuleka ya swivuriso na matirhiselo ya swona lama nga fanela. Leswi swi endliwa hikokwalaho ka nkucetelo wa tindzimi timbe na ku nghena ka mikhuva yintshwa erixakeni. Vutlhari na vutivi lebyi nga kona eka swivuriso byi lahleka hi switsongotsongo hikuva vanhu va nga ha ri na nkarhi wa mfuwo wa rixaka.. Wu et al (2023) yena u hlamusela leswaku *“it seems that proverbs are rarely used in their full original form in a specific context, but rather they are often tailored for communication purposes* (swi tikomba onge swivuriso a swa ha tirhisiwi ngopfu ku ya hi ntumbuluko wa swona eka swilo swo karhi, kambe swi tirhisiwa ngopfu eka ku humelerisa mimbulavulo). Hambiswiritano, swivuriso swa swi kota ku tirha na ku tirhisiwa eka mikarhi leyi hi nga le ka yona.

2. Maendlelo ma ndzavisiso

Eka ndzavisiso lowu ku tirhisiwile maendlelo ma nkoka. Maendlelo ma muxaka lowu ma hlamuseriwa hi Denzin na Lincoln (1994) loko va ku: *“Qualitative research tends to focus on the subject of respondents instead of perspective of the researcher”* (maendlelo ma nkoka ma tala ku langutisa swinene eka mhakakulu leyi kaneriwaka ku nga ri leswi mulavisisi a swi vonisaka xiswona). Maendlelo lama ma na nkoka swinene hikuva ma letela mulavisisi ku va a endla timhaka ta nkoka mayelana na ndzavisiso. Mhaka ya nkoka eka ndzavisiso lowu i ku humelerisa mitirho ya swivuriso swa Xitsonga leswi nga hlawuriwa ku suka eka matsalwa mo hambanahambana ma Xitsonga. Swivuriso leswi nga hlawuriwa swi hlahluviwile hi mpfuneto wa maendlelo ma nxopoxopo, leswi hi Xinghezi ku nga *Literary criticism. Literary criticism can be defined as the study devoted to the comparison and analysis, to the interpretation and evaluation of works of literature* (Maree & Robin, 1988) (maendlelo lama nxopoxopo ma nga hlamuseriwa tanihi dyondzo leyi nyiketeriwa eka ku pimanisa na ku andlala, ku hlamusela na ku pima ka nkoka ka mitirho ya matsalwa). *Literary criticism* yi pfunile swinene ku ava mitirho ya swivuriso swa Xitsonga hi ku landza tinhlamuselo ta swona. Tlhandlakambirhi, yi pfunetile eka andlalo wa matirhiselo ma swivuriso swa Xitsonga. Swivuriso leswi nga kanerwa eka ndzavisiso lowu swi huma eka matsalwa ma Xitsonga mo tanihi *Tinhlungu ta rixaka* hi Marhanele na Bila (2016) na *Vutlhari bya Vatsonga (Machangana)* hi Junod (2017).

3. Rimba ra thiyori

Ndzavisiso lowu wu humelerisiwile hi ku tirhisa thiyori ya *context theory of meaning*. Thiyori leyi ya fambelana na ndzavisiso lowu hikuva hi xiphiragimatiki yi languta leswi

xivuriso xi tirhisiwaka swona ku ngari hi ku hlela rito hi rito. *Pragmatics is a field of linguistics concerning linguistic forms and the meaning they produce in a social context* (Naoko & Daniel, 2023) Xiphiragimatiki i xiphemu xa lingwisitiki lexi langutisaka leswi nhlamuselo hi va ka xiswona ku ya hi ndhawu yo karhi). Swivuriso swi lava ntwisiso wa xiyimo xa le henhla hikuva swi vumbiwile hi ku tirhisa ririmi ro gega. Swivuriso swi fanele ku twisisiwa ku ya hi swiyimo, ndhawu na swikongomelo swa laha swi tirhisiwaka kona.

4. Nhlahluvo na nkanelo wa mitirho na matirhiselo ma swivuriso swa Xitsonga

Eka ndhavuko wa Vatsonga ku fana na mindhavuko yin'wana swi fanerile leswaku swivuriso swi tirhisiwa hi ndlela leyi nga fanela. Swivuriso swi hlawutela ntiyiso wa ndhavuko wa rixaka ro karhi, swi fanerile ku va swi tirhisiwa hi ndlela ya kahle hikuva swi hlayisa ndhavuko. Loko swi nga tirhisiwi kahle swi ta lahlekeriwa hi mongo kutani na ndhavuko wu lahlekeriwa hi ndzhati. Ku tirhisa swivuriso swa Xitsonga hi ndlela leyi nga fanela i xikombiso lexinene xa vutlhari na ku vupfa ka miehleketo (Shabangu, 1996). Loko vavulavuri va Xitsonga va xi tirhisa hi ndlela leyi nga fanela swi endla leswaku xi hluvuka. Leswi swi tano ni le ka swivuriso tanihi xiphemu xa ndhavuko, vavulavuri va fanele ku tirhisa swivuriso hi ndlela leyi nga fanela ku endlela leswaku hungu leri va ri hundzisaka ri nga lahlekeriwi hi mongo. Ntirho lowukulu wa xivuriso i ku vula mhaka hi xitalo ku tlula ririmi ra masiku hinkwawo (Malungana & Babane, 2006).

Swivuriso swa pfuna eka rixaka ra Vatsonga, swa swi kota ku dyondzisa, ku tsundzuxa, ku laya, ku hlohotela na ku a hlula timhaka, ku tiyisela ku amukela na ku khavisa ririmi. Leyi hi yin'wana ya mitirho ya swivuriso swa Vatsonga. Mitirho leyi yi seketeriwa hi ntshaho lowu landzelaka. *The role of Xitsonga proverbs is to teach, warn, advise, comment on or ridicule someone's conduct, and to help settle disputes* (ntirho wa swivuriso swa Xitsonga i ku dyondzisa, ku nyika xitsundzuxo, ku teka xiave eka timhaka na ku ahlula timhaka) (Machaba, 2011; Mathumba, 1988). Swivuriso swi tirha hi ndlela yo gega na hi swifaniso hikuva leswi swi vuriwaka a swi vumbiwi hi marito lama ma nga tirhisiwa eka xivuriso xexo. Swo lava u va muvulavuri wa ririmi ra Xitsonga ku va u ta kota ku va u twisisa leswi ku nga kongomisiwa eka swona. U fanele u tiva leswi xivuriso xi vulaka swona hi ku va u tshamile u hlangana na nhlamuselo ya xona kun'wana kwala vuton'wini. Laha ku ta kombisiwa mitirho ya swivuriso swa Xitsonga ku tlhela ku kombisiwa na matirhiselo ma swona ku ya hi swivuriso leswi nga hlawuriwa. Mitirho leyi hi yona yi nga ta vuyetela vutivi na ku letela vanhu hi

matirhiselo lamanene ma swivuriso, swi na nkoka leswaku Vatsonga va tirhisa mitirho leyi kahle eka swiyimo swo hambanahambana leswi va hlanganaka na swona. Swivuriso na tinhlamuselo ta swona leswi nga xopaxopiwa laha hansi swi huma eka tsalwa ra Vutlhari bya Vatsonga hi Junod (2017) na tsalwa ra Tihlungu ta rixaka hi Marhanele na Bila (2016).

4.1 Ku dyondzisa

Eka Xitsonga, swivuriso swi dyondzisa vanhu timhaka ta nkoka evuton'wini. Dyondzo leyi humaka eka swivuriso swa Xitsonga yi endla leswaku munhu a va ni mahanyelo lamanene naswona lama amukelekaka eka rixaka ra Vatsonga. Swivuriso swi tirha ku dyondzisa vanhu va rixaka timhaka ta nkoka evuton'wini bya vona. Ku va vanhu va tiva timhaka ta nkoka evuton'wini swi endla leswaku va hanya vutomi lebyi nga lulama (Shabangu, 1996). Vavulavuri va Xitsonga va fanele ku twisisa leswaku swivuriso swi letela dyondzo ya vutomi, hi ndlela leyi ririmi ri kota ku hluvuka. A hi xiyeni xikombiso lexi landzelaka:

Xivuriso: Vele ra manana a ri na xilondza.

Nhlamuselo: Manana a nga landzuriwi.

Hambileswi xivuriso lexi xi vulavulaka hi vele leri nga na xilondza ra manana hi ku landza nhlamuselo ya masiku hinkwawo, xi hlamusela leswaku manana a nga landzuriwi hi ku landza nhlamuselo ya xigafaniso ya mbulavulo. Ntirho wa xivuriso lexi i ku dyondzisa vana leswaku manana i mutswari wa nkoka naswona a swi fanelangi ku va a landzuriwa. Manana hi yena muondli wa n'wana naswona n'wana u tshama tin'hweti to ringana kaye endzeni ka khwiri ra manana wa yena. Xivuriso lexi xi nga tirhisiwa eka n'wana loyi a nyenyemukaka manana wa yena loko a ri karhi a hanya, a nga va a ri karhi a nyumisa hi swilo swo hambanahambana, ku nga va maambalelo na swin'wana. Hi xivuriso lexi, n'wana u dyondzisiwa xichavo na ku va a amukela manana wa yena hi mikarhi hinkwayo. Hi ta languta xikombiso lexi landzelaka:

Xivuriso: Makala a ma tlheleli nyundzwini.

Nhlamuselo: Loko u nyikile munhu xanchumu, u nga ha kombeli leswaku xi vuyela eka wena. U nga ehleketi ku xi teka nakambe.

Makala ku kongomisiwa eka swiphemu swa tihunyi leti nga eku tshweni hi ndzilo kasi nyundzu ku kongomisiwa eka muxaka wun'wana wa ximudyana. Hi nhlamuselo ya masiku hinkwawo, xivuriso lexi xi paluxa leswaku makala loko ma tirhile a ma ha tlheriseriwi endzhaku ku ya vumba ximudyana xa nyundzu. Kasi hi ku landza nhlamuselo ya xigafaniso, xivuriso lexi xi hlamusela leswaku loko u nyika munhu

xanchumu u n'wi nyikile naswona swi hoxekile ku va u tlhela u xi koxa. Ntirho wa xivuriso lexi i ku dyondzisa vanhu ku nyikana kumbe ku dyondzisana ku hanyisana ku ri ndlela yo aka xinakulobye erixakeni ra Vatsonga. Loko u kala u nyika munhu nchumu wo karhi swi dyondzisiwa na munyikiwa leswaku hakunene ku nyika van'wana swi sasekile. Xivuriso lexi xi tirhisiwa eka munhu loyi a koxaka xanchumu lexi a nga nyika munhu un'wana. Xi tisa dyondzo ya leswaku loko u nyika u nyikile, na bibe le yi vula swona leswaku ku katekile voko leri nyikaka. A hi voneni xikombiso lexi nga laha hansi:

Xivuriso: Khombo ra munhu a ri hlekiwi.

Nhlamuselo: U nga tsaki ku vona van'wana va ri ekhombyeni.

Nhlamuselo ya xigafaniso na nhlamuselo ya masiku hinkwawo yi kombisa vuxaka lebyikulu. Tanihilaha ku boxiweke hakona, xivuriso lexi xi hlamusela leswaku vanhu a va fanelangi ku va va hlekana loko va ri emakhombyeni. Ntirho wa xivuriso lexi i ku dyondzisa vanhu leswaku loko makwerhu a tikeriwa swi hoxekile ku n'wi hleka hukuva swa endleka khombo leri a nga eka rona ri fika eka wena siku rin'wana. Tlhandlakambirhi, xi dyondzisa vanhu leswaku ematshan'wini yo hleka warikwerhu, u fanele ku n'wi pfuna eka khombo leri a nga eka rona. Xivuriso lexi xi tirhisiwa eka munhu loyi a tsakaka loko a vona van'wana va xaniseka kumbe va ri eku tikeriweni. Xi dyondzisa mahanyelo na matikhomelo lamanene eka swiyimo swo hambanahambana swa laha misaveni. A hi xiyeni na xikombiso lexi landzelaka:

Xivuriso: Vutlhari va byi kuma endleleni.

Nhlamuselo: Loyi a fambafambaka u dyondza swo tala.

Hi ku landza nhlamuselo ya masiku hinkwawo munhu a nga anakanya leswaku loko u ri eku fambeni u ngo fika u ku kotlana na vutlhari, kasi nhlamuselo ya xigafaniso ya xivuriso lexi yi vula leswaku loyi a fambafambaka u dyondza swo tala. Nhlamuselo ya xivuriso lexi yi fambelana swinene na ntirho wa xona. Xivuriso lexi xi dyondzisa vanhu leswaku loko va lava ku ndlandlamuxa vutivi bya vona va fanele ku fambafamba va ta dyondza swilo swo tala. Leswi swi hi paluxela leswaku loko u nga fambafambi a wu nge dyondzi swilo swintshwa. Xivuriso lexi xi dyondzisa vanhu ku va va yimayima loko dyambu ri xile.

4.2 Ku tsundzuxa

Swivuriso swi ni nkoka erixakeni hikuva swi kota ku tsundzuxa munhu leswaku a tivonela eka swilo swo karhi (Shabangu, 1996). Hi ku landza marito ma Shabangu, swi le rivaleni leswaku swivuriso swa Xitsonga swi tirha ntirho wo tsundzuxa rixaka eka

swiyimo swo hambanahambana, ku nga va eka swa kahle kumbe eka swo biha. Tanihilaha ku nga boxiwa ha kona leswaku xivuriso i xivulwa xo koma lexi vanhu va talaka ku xi tshaha loko va nyika xitsundzuxo kumbe ku byela un'wana ta vutomi. Munhu loko a ri eku hanyeni u fanele ku hanya hi vuxiyaxiya. Swivuriso swa Vatsonga swi tirha ku dyondzisa vanhu mahanyelo lamanene erixakeni. A hi xiyeni xikombiso lexi landzelaka:

Xivuriso: Nyoka na munhu chavanani.

Nhlamuselo: Vakhale va fanele ku hlonipha lavantshwa, lavantshwa na vona va ta kombisa xichavo eka lava khale.

Xivuriso lexi xi tirha ntirho wo tsundzuxa vanhu leswaku va fanele ku va na xichavo na ku hloniphana, swi nga yi hi vuntangha. Eka xichavo a ku na vuntshwa naswona a ku na vukhale. Xivuriso lexi i xitsundzuxo exikarhi ka vantshwa na lavakulu. Eka vutomi bya masiku lama swa tikanyana ku va na nhlonipho erixakeni, leswi swi vangiswa hi ku pfumaleka ka xichavo exikarhi ka vanhu. Xivuriso lexi xi tirhisiwa ku tsundzuxa vana na lavakulu leswaku va fanele ku kombana xichavo, lavakulu va fanele ku hlonipha vana leswaku na vona vana va ta dyondza ku va va hlonipha.

Xivuriso: Mhisi ya mikoka yimbirhi yi phatlula nyonga.

Nhlamuselo: Ku vuriwa munhu loko a famba hi tindlela timbirhi, yo biha na yo lulama, a swi endleki.

Xivuriso lexi nga boxiwa laha henhla xi tsundzuxa vanhu leswaku va tidyondzisa ku tirha ntirho wun'we hikuva loko va endla yimbirhi kumbe ku tlula hi nkarhi wun'we, va ta tsandzeka ku yi endla yi hetiseka. Xivuriso lexi xi tirhisiwa ku tsundzuxa munhu loko a endla mitirho mimbirhi hi nkarhi wun'we, wun'we wa yona wu tala ku tsandzeka wu nga humeleli. Tlhandlakambirhi, xivuriso lexi xi tirhisiwa ku tsundzuxa vanhu leswaku va nga endli swilo swo biha na swo lulama hi nkarhi wun'we hikuva swi hoxekile naswona va fanele ku endla leswo lulama hi mikarhi hinkwayo.

Xivuriso: Vukosi i mberha bya dzudzeka

Nhlamuselo: Leswinene leswi munhu a nga na swona swa dzudzeka swi nyamalala a sala a nga ri na nchumu.

Leswi munhu a nga na swona swa hela ku fana na mberha loko yi dzudzeka hi ku huma ka dyambu. Xivuriso lexi xi na nhlamuselo ya nkoka swinene naswona nhlamuselo leyi yi boxa timhaka leti khumbaka timbilu ta vanhu. Mberha yi tirhisiwile tanihi xikombiso xa leswi vanhu va nga na swona, leswaku swi nga va helela. Vanhu va fanele ku hlayisa swilo swa vona hi vurhon'wana. Ntirho wa xivuriso lexi i ku tsundzuxa vanhu ku hlayisa rifuwo ra vona kumbe ku hlayisa leswi va nga na swona tanihi nhlamuselo ya

xivuriso. Xivuriso lexi xi tirhisiwa ku tsundzuxa munhu loyi a nga na swokarhi (mali, rifuwo ro karhi, na swin'wana na swin'wana leswi a nga na swona) leswaku a swi hlayisa hikuva loko a nga hlayisi swi ta hela ku sala ku hlambanyisa. A hi xiyeni xivuriso lexi landzelaka:

Xivuriso: Tinyenyana ti akisana swisaka.

Nhlamuselo: Vanhu hi vona vo pfunana.

Xivuriso lexi xi tirha ku tsundzuxa vanhu leswaku loko va ri eku hanyeni va fanele ku pfunana hikuva vuswikoti bya vanhu bya hambanahambana. Van'wana va kota leswi kasi van'wana va kota leswiya. A swi olovi ku va munhu a hanya a ri swakwe laha misaveni, vanhu va fanele ku hanyisana leswaku vutomi byi ta olova. Xivuriso lexi xi tirhisiwa ku tsundzuxa vanhu lava tiavanyisaka va hanya va ri voxe kutani va tikeriwa hi vutomi; xi va tsundzuxa ku hanya na vanhu van'wana leswaku va kuma ku pfuneka loko va tikeriwa.

4.3 Ku hlohlotela

Swivuriso swa Xitsonga swa swi kota ku hlohlotela munhu loyi a nga eku tikeriweni hi swo karhi. Ku va munhu a hlohloteriwa hi ku tirhisa swivuriso swi endla leswaku a tiya nhlana hikuva swivuriso swi paluxa ntiyiso wa mhaka. Shabangu (1996) u tiyisisa leswaku ku hlohlotela hi wun'wana wa mitirho ya swivuriso swa Xitsonga hi loko a ku, "swivuriso swa swi kota ku khutaza kumbe ku tiyisa nhlana wa munhu loyi a nga eku tikeriweni ko karhi".

Swivuriso swo hlohlotela:

Xivuriso: Ndzhwalo va ringetela emakatleni.

Nhlamuselo: Munhu a nga chavi ntirho a nga si ringeta ku wu endla.

Hi ku landza nhlamuselo ya masiku hinkwawo ya xivuriso lexi nga laha henhla munhu wa swi kota ku twisisa xivuriso lexi hikuva nhlamuselo leyi yi fambelana swinene na nhlamuselo ya xigafaniso xa mbulavulo. Leswi swi humesela erivaleni vutlhari bya vatshuri va xivuriso lexi. Vanhu va tshamela ku anakanya mbuyelo wa swilo va tlhela va titsandzekisa va nga se swi endla. Ntirho wa xivuriso lexi i ku hlohlotela vanhu ku endla xanchumu kungari ku kanakana. Xivuriso lexi xi tirhisiwa ku hlohlotela vanhu lava pfumalaka vutitshembi leswaku va nga chavi ku endla mitirho yo karhi kumbe swilo swo karhi. Vanhu va tsandzeka ku vona vuswikoti bya vona hikokwalaho ko chava ku endla xanchumu, va anakanya leswaku loko vo tsandzeka ku ta humelela yini.

Xivuriso lexi xi tirha ngopfu eka vanhu va muxaka lowu, xi va hlohlotela ku endla nchumu handle ka ku kanakana.

Xivuriso: Mandla ya munhu a ya mili byanyi.

Nhlamuselo: Munhu a nge tsandzeki ku kuma leswi a swi lavaka loko a ri ni mavoko.

Loko wo ka u nga tivi nhlamuselo ya xigafaniso xa xivuriso lexi u nga lahleka hikuva nhlamuselo ya masiku hinhkwawo yi vulavula hi byanyi. Nhlamuselo ya xivuriso lexi yi swi humesela erivaleni leswaku loko munhu a ri na mavoko a nga swi kota ku endla leswi nga ta n'wi pfuna laha misaveni. Xivuriso lexi xi tirha ku hlohlotela vanhu leswaku va nga tshami hi mavoko, xi va hlohlotela ku tirha na ku tirhisa vuswikoti bya vona ku tihanyisa. Xi tirhisiwa eka vanhu va vulolo lava tshamelaka ku hehla vanhu van'wana leswaku a va va pfuni hi nchumu ku ve hi vona vinyi va nga tshama hi mavoko. Loko munhu a ri na mavoko a nge tsandzeki ku endla xanchumu.

Xivuriso: Ndlopfu a yi wi hi rimbambu rin'we.

Nhlamuselo: Munhu a nga fanelangi ku hela matimba hi khombo rin'we.

Hi marito man'wana xivuriso lexi xi hlamusela leswaku munhu a nga fanelangi ku va a hela matimba kutani a lahla mandla hikokwalaho ko tsandzeka kan'we. Xivuriso lexi xi tirha ku hlohlotela vanhu leswaku va nga heli matimba eka migingiriko leyi va yi endlaka. Tlhandlakambirhi, xivuriso lexi xi tirhisiwa eka munhu loyi a nga hela matimba hikuva a tsandzekile ku fikelela mbuyelo lowu a wu langutela eka leswi a swi endla. Xi tirha ku n'wi hlohlotela leswaku a tlheli a ringeta a ri karhi a lulamisa leswi onge hi swona swi nga n'wi tsandzekisa ro sungula.

4.4 Ku tshinya

Swivuriso swi tirha ntirho wo hlawuleka swinene hi ku va swi tshinya vanhu lava tsan'waka mikhuva ni mitolovelo ya ndhavuko wa Vatsonga. Swi tshinya vanhu leswaku va nga endli swilo swo hamboloka kumbe swo huma endleleni ya vunene leswi tisaka mpfilumpfilu erixakeni. Ku va swivuriso swi tirha ntirho wo tshinya vanhu, swi pfuna leswaku vanhu va kota ku ba ndzilikano exikarhi ka leswo biha na swa kahle. Swivuriso swa Xitsonga swi tshinya vanhu leswaku va hanya va ri karhi va xixima naswona va nga endli leswi hambanaka ni milawu ya ndhavuko. Swivuriso swo tshinya:

Xivuriso: Xihlovo xa le mahlweni madlayisa torha.

Nhlamuselo: Munhu a nga fanelangi ku tshika ku tirhisa leswi nga n'wi pfunaka eka nkarhi wa sweswi a tshembele swa mundzuku hikuva a nga tivi loko a ta swi kuma.

Nhlamuselo ya masiku hinkwawo ya xivuriso lexi yi paluxa leswaku loko munhu a tshika ku nwa mati sweswi a ku u ta ma kuma emahlweni swi na khombo, loko o fika a kuma xihlovo xi nga ri na nchumu u ta fa hi torha. Swi tano na le ka nhlamuselo ya xigafaniso, leri i rito ro tshinya vanhu leswaku va nga tshiki ku endla leswi nga ta va pfuna eka nkarhi wa sweswi va tshemba swa mundzuku. Ntirho wa xivuriso lexi i ku tshinya vanhu leswaku va tirha hi matimba loko va ha swi kota hikuva a swi tiveki leswaku mundzuku ku ta humelela yini. Xivuriso lexi xi tirhisiwa ku tshinya vanhu lavo tshamela ku garingeta ku endla xanchumu va ku va ta swi vona mundzuku kumbe nkarhi wun'wana.

Xivuriso: U nga hlubi xinyenyana u yimile.

Nhlamuselo: Munhu a nga fanelangi ku andlala mhaka ya xihundla exikarhi ka vanhu.

Xivuriso lexi xi tirha ku tshinya vanhu leswaku va nga endli mhaka ya xihundla exikarhi ka van'wana. Munhu u fanele ku endla timhaka ta xihundla exihundleni. Xivuriso lexi xi tirhisiwa ku tshinya vanhu lavo tshamela ku vulavula swin'wana na swin'wana va nga pimi. Xi nga tirhisiwa ku laya munhu loyi a paluxa makungu ma yena exikarhi ka vanhu a nga se ma humelerisa. Munhu wo tsandzeka ku tikhoma na ku va na xihundla emahlweni ka valala va yena. Munhu u fanele ku tshinyiwa loko a humesela swihundla swa yena emahlweni ka valala va yena hikuva loko valala va twile makungu ya munhu va nga tshuka va vile ni mianakanyo yo biha kutani va n'wi pfalela tindlela. Xivuriso lexi xi yelana ngopfu na xivuriso lexi nge:

Xivuriso: U nga fayi tandza, swihlangi swi langutile.

Nhlamuselo: Xivuriso lexi nga laha henhla xi vula ni ku tshinya vanhu leswaku va nga paluxi timhaka emahlweni ka lava nga faneriki ku ti twa.

Xivuriso: U nga tlhuvutsi dzovo n'wana a nga si velekiwa.

Nhlamuselo: Munhu a nga fanelangi ku ehleketa leswaku se u humelerile loko ntirho lowu a wu endla wu nga si fika emakumu.

Ku vulavula makungu ma swilo swi nga se hetiseka swi ni khombo, loko swo tsandza ku fika emakumu u ta ku swi yini. Ku ya hi nhlamuselo ya masiku hinkwawo ya xivuriso lexi, dzovo ra n'wana ri tlhuvutsiwa ntsena loko n'wana a velekiwile. Nhlamuselo ya xivuriso lexi yi swi veka kahle erivaleni leswaku munhu a nga fanelangi ku anakanya leswaku u humelerile loko ntirho wa yena wu nga si fika emakumu. Ntirho wa xivuriso lexi nga laha henhla i ku tshinya vanhu eka migingiriko ya siku na siku. Ku fana na nhlamuselo ya xona leyi nge munhu a nga fanelangi ku vula leswaku u humelerile eka leswi a swi endlaka loko a nga se heta ku swi endla. Xivuriso lexi xi tirhisiwa ku tshinya

vanhu leswaku va vulavurisa na ku hetisisa mitirho ya vona ku ngari ku va xihanya-nomo.

Xivuriso: Xinamu xi dlele nkwahle.

Nhlamuselo: ku tirha hi ku nonoka/vulolo.

Xivuriso lexi xi tirha ku tshinya munhu loyi a tirhaka hi ku nonoka leswaku a tirha hi ku chivirika. Xivuriso lexi xi tirhisiwa ku tshinya vanhu va vulolo eka migingiriko ya siku na siku. Loko va vona la tirhaka hi ku loloha, va n'wi tshinya va ku: u na xinamu xa nkwahle (Junod, 2017).

4.5 Ku ahlula timhaka

Swivuriso leswi swa Vatsonga vo chava ku tsongola swa van'wana swi tlhela swi tirha ku ahlula timhaka. Loko ku ri karhi ku kaneriwa kumbe ku tengiwa timhaka to karhi, swivuriso i swa nkoka erixakeni hikuva rixaka ra swi kota ku ahlula timhaka hi ku tirhisa swivuriso (Shabangu, 1996). Tanihilaha ku boxiweke leswaku swivuriso swi hlawutela timhaka ta ntiyiso wa ndhavuko, leswi swi endla leswaku swivuriso swi va na ntirho wo ahlula timhaka hikokwalaho ka vutshila bya swona. A hi xiyeni swivuriso swo ahlula timhaka leswi landzelaka:

Xivuriso: Masindza ma rila ma nga ri manyingi.

Nhlamuselo: Vanhu va kota ku kanela mhaka yi vupfa loko va hlanganile.

Xivuriso lexi xi tirha ku pfuna vanhu ku ahlula timhaka. Munhu a ri swakwe a nge swi koti ku ta na xintshuxo kambe loko va tele va swi kota ku burisana va pfunana hi miehleketo va kanela mhaka yi twala swinene. A hi xiyeni xivuriso lexi landzelaka:

Xivuriso: Ximitantsengele xi tshemba nkolo.

Nhlamuselo: Loko munhu a endla nchumu u fanele ku yimela mhaka ya yena.

Xivuriso lexi xi tirhisiwa ku ahlula timhaka loko tinonoha. Xivuriso lexi xi vula leswaku loko munhu a endla nchumu u fanele ku yimela mhaka ya yena. Xivuriso lexi xi nga tirhisiwa ku tsema mhaka ya munhu loyi a nga lo tivangela swirhalanganyi hi yexe kutani a lava ku lumbeta van'wana kumbe a lava ku yi tsutsuma.

Xivuriso: Nyarhi yi vutisa hi va le mahlweni.

Nhlamuselo: Mhaka yo tika yi vutisiwa hi lavakulu.

Nhlamuselo ya masiku hinkwawo ya xivuriso lexi yi vulavula hi xihari (nyarhi), kambe hi ntiyiso ku kongomisiwa eka vanhu hi ku landza nhlamuselo ya xigafaniso xa mbulavulo. Xivuriso lexi xi tirha ku ahlula timhaka hikuva swin'wana swiyimo swi lava

vanhu lava nga na ntokoto tanihi lavakulu. Xivuriso lexi xi tirhisiwa loko vantshwa va kwetlembetana hi ku pfumala xintshuxo eka xiyimo xo karhi.

4.6 Ku pfuna vanhu ku tiyisela na ku amukela

Evuton'wini ku na swiyimo leswi vanhu va hlanganaka na swona, swiyimo swo tika leswi tshikelelaka rihanyo. Loko vanhu va ri eku hanyeni va pfa va hlangana na ku tikeriwa, hikokwalaho va swi kota ku tirhisa swivuriso ku va va amukela swiyimo swo karhi. Ku va swivuriso swi hlawutela ntiyiso swi endla leswaku vanhu va horisa mimoya ya vona hi ku tirhisa swona loko va hlangana na swiyimo swo tika. Swivuriso swa Xitsonga swi dyondzisa vanhu ku va va tiyisela na ku amukela swiyimo leswi va hlanganaka na swona. A hi xiyeni swivuriso leswi landzelaka:

Xivuriso: Vukati va kandza hi mbilu

Nhlamuselo: Evukatini munhu u fanele ku tiyisela.

Ku suka eka muti wun'wana u ya eka wun'wana a swi olovi hikuva u fanele ku ya tolovela maendlelo na mahanyelo lamantshwa. Ku cinca swo tala swi kumeka swi nga ha fani na swa le kaya. Xivuriso lexi xi vula leswaku evukatini munhu u fanele ku tiyisela, ntirho wa xona i ku pfuna vanhu ku amukela swiyimo leswi va hlanganaka na swona evukatini. Tlhandlakambirhi, xivuriso lexi xi tirha ku pfuna vavasati ku tiyisela evukatini hambi loko swi pfa swi tika.

Xivuriso: Masasani u fele enhoveni.

Nhlamuselo: Munhu loyi a nga pfuna swinene eka mhaka yo karhi u tala ku soriwa.

Xivuriso lexi xi tirha ku pfuna vanhu ku amukela eka swiyimo leswi va hlanganaka na swona. Xi tirhisiwa eka ku pfuna vanhu lava pfunaka vanhu van'wana kambe va hetelela va soriwa eka ku tikarhata ka vona. Mikarhi yin'wana vapfuniwa va swi kota ku hlekula vapfuni va vona loko va nyanyukile, hikokwalaho xivuriso lexi xi tirha ku pfuna vapfuni ku amukela.

Xivuriso: Ku kandza vukati i mafundza.

Nhlamuselo: Loko munhu a ri na ku tiyisela xikan'we na ku xixima swiendla leswaku evukatini a tshembeka.

Xivuriso lexi i rito leti tirhisiwaka ku lemukisa vanhu leswaku va fanele ku tidyondzisa ku amukela na ku tiyisela loko va lava swilo swa vona swi famba kahle.

4.7 Ku khavisa ririmi

Ntirho wun'wana wo hlawuleka wa swivuriso swa Xitsonga i ku khavisa ririmi na ku ri fuwisa. Swi na nkoka swinene ku va ririmi ri khavisiwa, leswi swi pfuna vavulavuri ku paluxa timhaka to tika. Eka Nukeri (2012:10), Malungana na Babane (2006) va nyika nhlamuselo yo fambelana ya xivuriso va ku:

Xivuriso i xikhavisa-ririmi lexi tshuriweke hi ndlela ya vutlhari byo enta, hikuva mongo wa xona wu vumbiwile hi ku tirhisa swihari leswi vutomi kumbe hanyelo ra swona ri pimanisiwaka ni ra vanhu hi ndlela yo tumbela swinene, kumbe swilo swo karhi leswi paluxaka swihlawulekisi swa swendlo swa vanhu.

Ntshaho lowu nga laha henhla wu tiyisisa leswaku hakunene swivuriso i swikhavisaririmi leswi nga vumbiwa hi ndlela ya vutshila. Loko ku ri karhi ku vulavuriwa masiku hinkwawo, ku na timhaka leti faneleke ku paluxiwa hi ndlela yo gega ku ri ndlela yo papalata ku boxa mhaka u ku yi mhoo, erivaleni. Swivuriso:

Xivuriso: Ku ba mati tingwenya ti etlela.

Nhlamuselo: Ku humesa swo karhi ku ri ndlela yo papalata xigwevo.

Hi nhlamuselo ya masiku hinkwawo ku vuriwa leswaku ku biwa mati kutani tingwenya tietlela kambe hi ku ya hi xigafaniso na ntiyiso ku vuriwa ku va munhu a humesa swo karhi (ku ngava mali kumbe swin'wana) ku papalata xigwevo lexi a ta xi kuma. Xivuriso lexi xi tirhisiwa ngopfu hi vanhu va vukungundzwana ku ri ndlela yo sasekisa mitirho leyo biha leyi va yi endlaka.

Xivuriso: N'wamakayelampfuvu hi ku endza.

Nhlamuselo: Munhu wo rhandza timhaka ta vanhu.

Xivuriso lexi xi tirha ku khavisa ririmi leri tirhisiwaka masiku hinkwawo, ku papalata ku vula leswaku munhu wo karhi u rhandza timhaka ta vanhu (leswi khunguvanyisaka vanhu) munhu a tirhisa xivuriso lexi ku khavisa mhaka leyi a yi paluxaka leswaku yi nga khunguvanyisi muendli. Xivuriso lexi xi tirhisiwa ku paluxa vanhu vo rhandza timhaka ta vanhu.

Xivuriso: Munhu loyi i mhelembe.

Nhlamuselo: Munhu loyi u kariha ngopfu.

Ku boxa leswaku munhu wo karhi wa kariha swi nga khunguvanyisa munhu loyi a vuriwaka. Kambe loko ku tirhisiwa xivuriso lexi ku hundzisa mhaka leyi swi sivala swo

tala. Xivuriso lexi xi khavisa ririmi hikuva mhaka a yi boxiwi hi ku kongoma naswona xi tirhisiwa eka vanhu vo tshama va dyile makala.

4.8 Ku lawula mahanyelo na matikhomelo ma vanhu

Eka rixaka ra Vatsonga, swivuriso swin'wana swi tirha ku lawula mahanyelo ma vanhu leswaku va hanya hi ndlela leyi amukelekaka erixakeni. Swivuriso swi hlawutela ntiyiso wa ndhavuko lowu faneleke ku xiximiwa. Loko vanhu va tikhoma hi ndlela leyinene swi endla leswaku rixaka ri hluvuka ri kula ri ya emahlweni. Swivuriso swa Afrika swi nga kombisa vutlhari, ntiyiso, nthumbho wa miehleketo xikan'we na dyondzo ya mahanyelo. Vanhu lava landzelelaka swivuriso va kota ku dyondza matikhomelo lamanene eka swona. Swivuriso swo lawula mahanyelo:

Xivuriso: Xa vurhena a xi na dzovo

Nhlamuselo: Munhu loyi a twaku onge u hlula van'wana hi ntabu, ku ta fika nkarhi na yena a vavisiwa.

Xivuriso lexi xi tirhisiwa eka munhu loyi a titekaka a hlula van'wana hi matimba. Munhu wa kona u tsundzuxiwa leswaku ku ta fika nkarhi lowu a nga ta vavisiwa. Loko ku ri na munhu loyi a nga ri ki na mahanyelo ya kahle loyi a tshamelaka ku karhata van'wana hikuva a titwa matimba. Munhu wo tani loko a tirhiseriwa xivuriso xa *xa vurhena a xi na dzovo*, a nga swi kota ku lawula mahanyelo kumbe matikhomelo ya yena lamo biha.

4.9 Ku khorwisa vanhu

Swivuriso swa Xitsonga swi hlawutela mhaka ya ntiyiso naswona a swi cincivi hambi ku ri ku kanetiwa. *Proverbs represent universal truth; they are never debated or modified because they represent traditions* (Saayman, 1996). Saayman (ibid) u hlamusela leswaku swivuriso swi yimela ntiyiso, naswona a swi kanetiwi kumbe ku cincacinciwa hikuva swi yimela ndhavuko. Ku va swivuriso swi hlawutela ntiyiso wa ndhavuko swi endla leswaku vavulavuri va kholwa eka leswi hlawuteriwaka hi swivuriso swa rixaka ra Vatsonga. Swivuriso swo khorwisa vanhu:

Xivuriso: Mavala ya mangwa i mavala man'we.

Nhlamuselo: Vavasati va fana eka hinkwaswo leswi va swi endlaka.

Xivuriso lexi xi nga tirhisiwa ku khorwisa vanhu leswaku hakunene vavasati hinkwavo va fana, hambi ku ri hi mahanyelo va fana. Xivuriso lexi nga laha henhla xi nga tirhisiwa ku kucetela kumbe ku khorwisa munhu leswaku u fanele ku swi tiva leswaku vavasati

va na mahanyelo yo fana. Loko wanuna a hambana na wansati loyi a nga wa yena, u ta ya hlangana na wansati un'wana wo fana na lowo sungula hi mahanyelo.

Xivuriso: Wanuna i nhwembe, wa nava.

Nhlamuselo: Wanuna a nga teka vavasati vo tala.

Nhlamuselo ya xivuriso yi vula leswaku wanuna a nga teka vavasati vo tala. Xivuriso lexi xi tirha ku khorwisa vanhu leswaku swi fanerile leswaku wanuna a teka vavasati vo tala, naswona i nawu wa xintu ku va a teka wansati wo tlula un'we.

4.10 Ku tisa ntikelo eka mbulavulo

Eka Xitsonga ku na swivuriso leswi tisaka ntikelo eka mbulavulo leswiloko vanhu va vulavula va nga ha swi tirhisaka ku tisa ntikelo eka mhaka leyi va vulavulaka hi yona. Ku va munhu a tirhisa xivuriso eka mbulavulo swiendla leswaku mhaka leyi a yi vulaka yi va na ntikelo wa xiyimo xa le henhla. *Because of their high rhetorical significance, speakers use them to add beauty and strength to the arguments* (Hikokwalaho ka nkoka wa ntivombulavulo wa swona, vavulavuri va swi tirhisa ku sasekisa na ku tisa ntikelo eka mbulavulo) (Machaba, 2011:150). Rikhotso (1993:61) na yena u tiyisisa leswaku swivuriso swa Xitsonga swi tisa ntikelo eka mbulavulo loko a ku: “swi tirhisiwa eka mavulavulelo ya siku rin'wana ni rin'wana naswona swi ni ntirho lowukulu wo hlamusela mhaka hi ndlela ya ntikelo”. Swivuriso:

Xivuriso: Ku fa ka huku mandza ya bola.

Nhlamuselo: Loko mutswari a lova, vana va yena va sala va xaniseka.

Nhlamuselo ya masiku hinkwawo ya xivuriso lexi yi vulavula hi huku na mandza ma yona, kasi nhlamuselo ya xigafaniso yi vula leswaku loko mutswari a lova, vana va yena va ta sala va hlupheka. Xivuriso lexi xi tirhisiwa ku tisa ntikelo eka mbulavulo ku wa endlela leswaku munhu loyi a byeriwaka a tekela mhaka leyi enhlokweni.

Xivuriso: Hambu wo famba enkoveni lundza ri ta vonaka.

Nhlamuselo: Loko u endla swilo u tumberile swi ta humela erivaleni.

Nhlamuselo ya masiku hinkwawo ya xivuriso lexi yi boxa leswaku loko u byela munhu leswaku hambiloko a fihla mitirho ya yena yi ta tipaluxa, a swi na ntikelo ngopfu kambe loko munhu a ku; *Hambu wo famba enkoveni lundza ri ta vonaka*; swi humesela mhaka ehandle hi ndlela ya ntikelo leyi khumbaka makoro ya mbilu.

5. Eka ndzawulo ya dyondzo

Dyondzo yi sungula ekaya, vanhu va fanele ku dyondza nawu va ha ri emakaya kutani va yisa emahlweni exikolweni. Ku va Vatsonga va titoloveta ku tirhisa swivuriso swi ta pfuna swinene eku kuriseni vana hi nawu. Leswi swi ta olovisela vadyondzisi ntirho wo phamela tidyondzo. Leswi swi seketeriwa hi Megbowon & Uwah, (2021) loko va ku "...the application of proverbs by educators can be a useful tool in enhancing the teaching and learning process and cultivating good character (loko vadyondzisi vo tirhisa swivuriso swi nga pfuna eka ku antswisa dyondzo na ku vuyetela vumunhu). Hi marito man'wana, ndzawulo ya dyondzo yi fanele ku vona leswaku swivuriso swi dyondzisiwa hi xitalo ku ri ndlela yo lawula mahanyelo na ku nyika vana nawu. Hi ku landza mitirho leyi nga kaneriwa eka ndzavisiso lowu, leswi swi nga kota ku vuyetela vutomi bya vanhu na ku hanya hi nhlonipho. Megbowon na Uwah (ibid) va ya emahlweni va hlamuselo leswi landzelaka hi mayelana na swivuriso eka ndzawulo ya dyondzo:

...it is observed that the content and instructional component of these proverbs can reorient learners on the importance of education, provide a moral and culturally inclusive education and aid reflective learning and easy understanding of abstract ideas.

Eka ntshaho lowu nga laha henhla Magbowon na Uwah (ibid) va kombiso nkoka wo tirhisa swivuriso eswikolweni. Va boxa leswaku vutivi na vundzeni bya swivuriso byi nga swikota ku ololoxa na ku tshuneta vadyondzi eka nkoka wa dyondzo, ku kombisa vutshila bya mfuwo eka tidyondzo, tlhandlakambirhi, mpfuno wa xivangamiso na ku olovisa matwisiselo ya swikongomelo swa dyondzo. *Proverbs teach people within the society the important aspects of life* (swivuriso swi dyondzisa vaakatiko swilo swa nkoka evuton'wini) (Maluleke et al, 2023: 1609). Ndzawulo ya dyondzo yona yi fanele ku ndlandlamuxa ndzetelovutivi bya mfuwo wa rixaka.

6. Nkatsakanyo

Mitirho leyi nga hlahluviwa na swivuriso leswi nga kaneriwa eka ndzavisiso lowu swi paluxa swinene nkoka wa swivuriso swa Xitsonga erixakeni ra Vatsonga. Tlhandlakambirhi, lebyi i vumbhoni bya leswaku Vatsonga va nga tirhisa swivuriso eka swiyenge swo hambanahambana swa vutomi. Tanihilaha ku boxiweke hakona leswaku ndzavisiso lowu i xitsundzuxo eka Vatsonga leswaku va nga voneli ndhavuko wa swivuriso swa vona ebodhleleni, va nga tirhisa swivuriso ku va olovisela eka migingiriko ya siku na siku. Swi na nkoka swinene leswaku ku kaneriwa swivuriso swa

Vatsonga ku ya emahlweni leswaku mitirho ya swona leyo hlawuleka yi kombisiwa eka matsalwa. Leswi swi ta pfuna vanhu ku twisisa swivuriso swa Xitsonga. Ndzavisiso lowu i mabulandlela eka milavisiso leyi nga ta landzela naswona swibumabumelo swi hlohlotela leswaku ku endliwa milavisiso yin'wana ku ya emahlweni ku ri ndlela leyi nga ta tisa nhluvukiso eka ririmi ra Xitsonga.

Matsalwa lama tirhisiweke

Denzin, N.K., & Lincoln, Y. S. (Eds.). 1994. *Handbook of qualitative research*. Sage.

Hoshan, A. 2021. The place of proverbs in linguistic studies. In Hoshan, A. & Khanfar, A. (Eds.), *Problems of translating English proverbs into modern standard Arabic*. LAMBERT Academic Publishing. Retrieved May 26, 2024 from: https://www.researchgate.net/publication/350054883_The_Place_of_Proverbs_in_Linguistic_Studies

Junod, H.P. 2017. *Vutlhari bya Vatsonga Machangana*. Braamfontein: Sasavona Publishers

Machaba, R.L. 2011. *The portrayal of women in Xitsonga literature with special reference to South African novels, poems and proverbs*. Doctoral thesis, University of South Africa.

Maluleke, N. 2018. *Mitirho ya swivuriso swa Xitsonga*. Unpublished Honours research, University of Venda.

Maluleke, N., Chauke, O.R., Motlhaka, H.A. 2023. Proverbs, misreading and the youth: Implications and remedial interventions in contemporary society. *Journal of Namibian Studies*, 38: 2197-5523.

Malungana, S.J. & Babane, M.T. 2006. *Vutomi byi hundzulerile*. Cape Town: Via Africa.

Mandova, E. & Wasosa, W. 2013. The role of proverbs in the Shona judicial system with special reference to nhango dzokusuma nyaya padare. *International Journal of Asian Social Science*, 3(4): 871-877.

Marhanele, M.M & Bila, V. 2016. *Tihlungu ta rixaka: Dikixinari ya ririmi ra Xitsonga*. Polokwane, South Africa : Timbila Poetry Project.

Megbowon, F., & Uwah, C. 2021. African proverbs as pedagogical tools in the contemporary education system. *South African Journal of African Languages*. 41(3): 231–239. <https://doi.org/10.1080/02572117.2021.2010917>

Mieder, W. 2004. *Proverbs: A handbook*. Westport: Greenwood Publishing Group.

- Mieder, B. & Mieder, W. 2004. Tradition and innovation: Proverbs in advertising. *The Journal of Popular Culture*, 11(2): 308-319.
- Mlambo, R. 2020. Nkoka wa Swivuriso erixakeni ra Vatsonga. *SADiLaR Blog*.
<https://sadilar.org/en/nkoka-wa-swivuriso-erixakeni-ra-vatsonga/>
- Monyai, R.B. 2003. *An expectation of the educational significance of the principles and rules embodied in the indigenous proverbs: With reference to the Setswana language*. Unpublished doctoral thesis, Vista University, Pretoria.
- Nkatini, N.L. 2004. *Nsimeko wa swivuriso ni swivulavulelo swa Xitsonga*. Pretoria: Business Print Centre.
- Ntsanwisi, H.W.E. 1954. *Tsonga idioms*. Braamfontein: Sasavona Publishers.
- Nukeri, E.M. 2012. *Nkanelo wa yin 'wana ya mindhavuko ya ririmi ra Vatsonga/Machangana hi ku kongomisa eka swakunwa swa ndhavuko* [A discussion of some traditional practices of the Vatsonga/Machangana with special reference to their traditional drinks]. Master's dissertation, University of Limpopo.
<https://hdl.handle.net/10386/1135>
- Rikhotso, F. 1993. *Khale ka makwangala*. Centaur Publications, South Africa.
- Saayman, W. A. (Ed.). 1996. *Embracing the Baobab tree: The African proverb in the 21st century*. Pretoria: University of South Africa.
- Shabangu, I.S. 1996. *Nyeleti ya Mahlahle*. Giyani: Lingua Franca Publishers.
- Wu, J., Zhou, W., & Shao, B. (2023) On English proverb variation from the perspective of linguistic creativity. *Frontiers in Psychology* 14:1213649.
<https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1213649>

ABOUT THE AUTHORS

Ndzalama Maluleke

University of Limpopo

Email: ndzalama.maluleke@ul.ac.za **ORCID:** <https://orcid.org/0009-0009-0177-6576>

Mr. Ndzalama Maluleke is a lecturer at the University of Limpopo, Department of Language. Ndzalama Maluleke has presented several papers at conferences and is also a publisher. His research interests are in Xitsonga literature and language.

Tintswalo Mapengo

University of Limpopo

Email: tintswalo.mapengo@ul.ac.za **ORCID:** <https://orcid.org/0000-0002-0701-3168>

Dr Tintswalo Mapengo obtained her PhD in Xitsonga from the University of Limpopo. Tintswalo currently serves as a Senior Lecturer at the University of Limpopo. She has published several papers in accredited journals and attended a number of conferences. She currently serves as a Provincial Language Committee member at PANSALB, representing Xitsonga.

Osborn Risimati Chauke

University of Limpopo

Email: osborn.chauke@ul.ac.za **ORCID:** <https://orcid.org/0000-0001-7121-678x>

Prof O.R Chauke holds a Master's of African Literature from the University of Johannesburg (UJ) and a PhD of Literature from the University of Limpopo. He has published extensively nationally and internationally. His publications include journal articles, and creative writings such as novels, drama, short stories, poetry and radio drama. Professor Chauke has also presented papers nationally and internationally.